

П. Гуйван,кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор Полтавського інституту бізнесу

ЮРИДИЧНІ ЧИННИКИ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СПРАВЕДЛИВІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВозАСТОСУВАННЯ

Право на справедливий судовий розгляд гарантоване статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятою європейською спільнотою в 1950 році. Згідно з конвенційними приписами, правозахисні функції реалізуються через діяльність Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд, Суд) у процесі універсального застосування прецедентного права. Така діяльність набула характеристик об'єднавчого чинника правових систем європейських країн. Застосовуючи судовий прецедент як спосіб регулювання відносин, ЄСПЛ досягає визначеності у правовому вирішенні спорів шляхом винесення рішень, зміст яких (мотивувальна частина) або не збігається з чинним законодавством, або стосується тих моментів, що не передбачалися під час прийняття законів. У цьому полягає особливість поняття європейського судового права чи європейської моделі судочинства.

Рішення ЄСПЛ, на основі яких надаються тлумачення та здійснюється практика застосування положень Конвенції 1950 року, є формою прецедентного права, що розширює нормативний обсяг Конвенції, установлюючи нові загальнообов'язкові правила. Прецедентність позиції Суду проявляється в тому, що під час вирішення справ він схильний загалом слідувати підходам, що застосовувалися ним раніше, якщо не визнає за необхідне їх змінити. Зокрема, у мотивувальній частині рішення суд, замість

відтворення висловлених ним раніше міркувань, може посилається на міркування, висловлені в попередніх рішеннях. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що він не зв'язаний власними попередніми рішеннями й час від часу змінює свої правові позиції [1, с. 50]. Отже, справедливість судового рішення має розглядатися як чинник, що забезпечує необхідність аналізувати та оцінювати застосовувану правову норму на предмет її законності (вимога стосовно режиму суворого дотримання норм права всіма учасниками відносин) і моральності (вимога щодо якості закону), дотримання необхідності винесення судового рішення з урахуванням усіх матеріалів справи (його ясності, несуперечливості, вмотивованості) та стійкості вердикту, що загалом гарантує стабільність правового статусу особи внаслідок його проголошення. При цьому Суд підкреслює, що суперечливі рішення національного суду самі є джерелом правової несправедливості й порушують право, закріплене в статті 6 Конвенції.

У науковій літературі питанням ефективності судового рішення, зокрема забезпеченню справедливості судового вердикту, присвячені роботи таких учених, як Л. Богачова, С. Кашкін, М. Козюбра, С. Головатий, В. Кернз, С. Погребняк, П. Рабінович, А. Колодій, Ю. Матвеева, М. Марченко, О. Стрельцова, С. Шевчук та інші. Утім науковій дискусії щодо дієвості національної системи судочинства є нині чи не найактуальнішими в суспільстві. Як

доводять аналітики та підтверджується практикою, рішення національних судів часто виносяться з порушеннями європейських засад справедливості. Про це переконливо свідчить низка рішень ЄСПЛ проти України. Лише за 2018 рік на розгляд до ЄСПЛ надійшло 56 тис. 350 заяв, 12,9% яких – проти України. Протягом цього ж 2018 року ЄСПЛ винесено 86 рішень, якими визнано порушення нашою державою положень Європейської конвенції з прав людини або протоколів до неї [2]. Будучи безпосередньо джерелом українського права, Конвенція та прецедентні рішення Європейського суду покликані шляхом їх застосування якраз вирішити проблеми нашого судівництва щодо гарантування відповідності вердиктів суду критеріям правової визначеності, але сьогодні цей процес тупцює на місці, практично не маючи проявів поступу вперед. Тож питання підлягає негайному вирішенню, бо від цього залежить авторитет судочинства та престиж держави загалом. Оскільки якість судочинства є значним зовнішнім чинником, який визначає демократичність держави, від реформування правозастосовної системи в напрямі справедливості значною мірою залежить здатність України здійснити задекларовані нею зміни щодо створення системи влади, що відповідає європейським критеріям. Напрацювання шляхів вирішення вказаної проблеми шляхом розроблення відповідного концептуального підходу є метою роботи.

Справедливість правового застосування ґрунтується на таких засадах, як законність, конкретність і правова очікуваність правових актів. При цьому законність має розумітися як фундаментальна юридична категорія, що є критерієм правового життя суспільства і громадян. Це «комплексне політико-правове явище, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і держави» [3, с. 274]. Судові вердикти повинні бути чіткими, зрозумілими й недвозначними. Також

правова певність передбачає повагу до принципу *res judicata* – незмінності остаточних (таких, що набрали чинності) рішень суду. Це означає, що учасники судового спору не мають права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вони мають на меті добитися нового слухання справи й нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватися для виправлення судових помилок і недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. При цьому перегляд не повинен фактично підмінити собою апеляцію, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду. Винятки із цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, зумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру.

В українській правовій системі належний судовий захист прав громадян у цивільних справах гарантується конституційним установленням принципів судочинства, зафіксованих у статті 129 Основного Закону, такими як рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості; гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; розумні строки розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи й у визначених законом випадках на касаційне оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення. Завдяки їх неухильному дотриманню правозастосовний орган, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права.

У практичній площині досить часто відбувається змішування правових понять «справедливість» і «законність». Нашими суддями зазвичай визначається, що, коли правовідношення будувалося на підставі певного юридичного акта, воно автоматично має визнаватися

законним, а отже, і відповідне регулювання буде справедливим. Насправді то не завжди так, у такій побудові криється істотна методологічна похибка. Вирішальне значення в сенсі гарантування визначеності норми права має надаватися не буквальному її змісту, а якісним характеристикам правових приписів, адже зміст права може бути перекручений у процесі створення й застосування акта. Тому важливою є теза про заперечення ідеї ототожнення права й закону, оскільки лише закономірне в позитивному праві законне та правомірне. Закон – то конкретна форма вираження права [4, с. 135]. Отже, закони, які регулюють механізми організації й функціонування органів держави, установлюють юридичний інструментарій, що опосередковує матеріальні правовідносини, повинні гармонійно поєднуватися з іншими законами. Такий підхід забезпечить запровадження в державі фундаментальних цінностей, таких як гуманізм, демократія, свобода, справедливість тощо. Саме в такому розумінні має право на існування концепція «правового закону» [5, с. 90].

Під час установлення критеріїв справедливості правової норми варто враховувати, що верховенство права як вищий принцип побудови правової держави характеризується принаймні трьома установчими принципами, що належать до так званого процедурного природного права: «закон – спрямований у майбутнє»; «закон – зрозумілий»; «закон – загальний». У них закладено той зміст, який забезпечує набір матеріальних норм, що мають внутрішній характер стосовно закону [6, с. 759]. Ці засади обов'язково передбачають можливість належного очікування та з'ясування змісту правових наслідків для ефективної реалізації особою своїх прав. При цьому в темпоральному вимірі, крім спрямованості закону на майбутнє, указується на необхідність його застосування лише після публічного оприлюднення, а також вимагається від нормотворця

передбачуваності законодавчої політики в соціальній сфері, що означає неприпустимість унесення неочікуваних змін до законодавства. Крім цього, мусить бути забезпечене досягнення стабільності правових норм, яку варто розуміти як відсутність частого внесення змін у нормативно-правові акти, оскільки інакше суспільні відносини не встигатимуть адаптуватися до нових нормативних умов [7, с. 322–323]. Тож принцип справедливості закону зазвичай розглядається як сукупність вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового становища індивіда шляхом удосконалення процесів правотворчості й правозастосування.

Саме так постулює поняття «закону» ЄСПЛ. Він указує, що під ним варто розуміти як норми, установлені писаним правом, так і правила, що сформувалися в прецедентному праві. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед вимогам «доступності» й «передбачуваності». Це означає, що «закон» повинен бути належним чином доступним: громадянин повинен мати змогу отримати адекватну інформацію за обставин застосування правових норм у конкретному випадку. Крім того, норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку. Громадянин повинен мати можливість у разі необхідності за належної правової допомоги передбачити, наскільки це розумно за конкретних обставин, наслідки, до яких може призвести певна дія [8, п. 37].

У науковій літературі неодноразово вказувалося, що справедливим буде розгляд справи в суді, який побудовано на принципах рівноправності сторін, однакової можливості доступу до правосуддя; змагальності; публічності здійснення правосуддя; незалежності й неупередженості суду; ефективної участі сторін у розгляді справи; дотримання права на захист; розумного строку розгляду справи [9, с. 51]. Зва-

жаючи на багатогранність указаних критеріїв, не варто зводити до купи й підміняти питання справедливості судового процесу та правильності чи хибності судового рішення [10]. Однією з головних засад справедливого й чесного процесу є незалежність і безсторонність органу правосуддя. Незалежність суду є дуже istotною ознакою юрисдикційного органу, яка значною мірою в сприйнятті пересічних громадян визначає ефективність діяльності цього органу. Це особливо показово в середовищі нашого національного судівництва, яке, за численними опитуваннями суспільної думки, є схильним до незаконних впливів з боку влади, бізнесу та інших неправових осередків. Тож безсторонність суду має означати його діяльність виключно на основі чинного законодавства, урахування принципу верховенства права, на підставі професійних знань і власної правосвідомості, виключаючи будь-який сторонній вплив і підконтрольність. Інакше кажучи, незалежність судді означає відсутність будь-якої зацікавленості під час відправлення правосуддя, об'єктивність і повну безсторонність щодо учасників процесу.

Дуже важливо, щоб суддя мав почуття чесності та справедливості. Однак на практиці важко оцінити ці критерії, тому мають застосовуватися прозорі процедури й узгодженість практики. Внутрішня незалежність судової влади вимагає, щоб судді були вільні від указівок чи тиску з боку інших суддів або осіб, що виконують адміністративні обов'язки в суді, наприклад, голови суду чи голови колегії. Відсутність достатніх гарантій забезпечує незалежність суддів усередині судової системи, зокрема від судового керівництва, може привести до висновку ЄСПЛ про об'єктивну обґрунтованість сумнівів заявника в незалежності й неупередженості суду [11, п. 86]. Відповідно до усталеної практики Суду, існування безсторонності для цілей пункту 1 статті 6 Конвенції має визначатися на підставі суб'єктив-

ного критерію, у контексті якого варто враховувати особисті переконання та поведінку певного судді, що означає необхідність установити, чи мав суддя в певній справі будь-яку особисту зацікавленість або упередженість, а також на підставі об'єктивного критерію, у контексті якого необхідно встановити, чи забезпечував суд і серед інших аспектів його склад, достатні гарантії, аби виключити будь-які обґрунтовані сумніви щодо його безсторонності [12, пп. 27, 28 і 30]. Отже, у кожній окремій справі варто вирішувати, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про небезсторонність суду

Незалежність суддів передбачає не лише їхню відстороненість від інших гілок влади, а й відсутність вирішального впливу всередині судової системи, необхідність уникати ризику можливості перебування судді під тиском своїх колег, які мають повноваження порушити дисциплінарне провадження й винести інші пов'язані з кар'єрою рішення. Зокрема, подібна ситуація була предметом розгляду в рішенні ЄСПЛ «Gazeta Ukraina Tsentr v. Ukraine» [13, п. п. 32–34]. Підприємство-заявник скаржилося, що суди першої та апеляційної інстанцій не були незалежними й безсторонними, тому що позивач у справі був головою Кіровоградської обласної ради суддів і міг мати вплив на будь-кого із суддів в області. Заявник надав відомості, які містили інформацію, зокрема, про те, що серед форм тиску на суддів з боку ради були погрози «ускладнити професійну кар'єру» та «ініціювати звільнення чи притягнення до дисциплінарної відповідальності». Згідно із цими документами, ради суддів могли вплинути на професійну кар'єру судді. У свою чергу, Уряд, заперечуючи, стверджував, що судова влада в Україні користується інституційною та фінансовою незалежністю. Уряд зазначив, що в оскаржуваному провадженні позивач як голова колегіального органу – ради судів – не

мав впливу на ухвалені судами першої та апеляційної інстанції рішення.

Розглядаючи справу по суті, Суд зазначив, що в контексті об'єктивного критерію в цій справі окремо від поведінки суддів варто визначити, чи існували переконливі факти, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності. Це означає, що під час вирішення того, чи є в цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими. З огляду на це, навіть зовнішні прояви можуть бути важливими або, іншими словами, «правосуддя має не тільки чинитися, також має бути видно, що воно чиниться». На кону стоїть довіра, яку в демократичному суспільстві суди повинні вселяти в громадськість. Із цієї позиції обґрунтованість сумнівів стосовно того, що судді можуть перебувати під впливом своїх колег, є доречною. Отже, підприємство-заявник могло підставно передбачати можливий конфлікт інтересів у зазначеному судовому розгляді. Отже, на думку Суду, побоювання підприємства-заявника щодо небезсторонності суддів судів першої та апеляційної інстанцій можуть уважатися об'єктивно виправданими. У цій справі мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції.

Як бачимо, в Україні існує велика проблема з незалежністю судової влади. Під час вирішення питання про справедливість судового процесу істотним орієнтиром для національної правової системи є міжнародна практика, яка напрацювала й усталила порядок регулювання цих взаємин. Це тим більш важливо, що, за нашим законодавством, Конвенція та рішення ЄСПЛ є джерелами українського права. Але проблема в Україні полягає в тому, що не напрацьована єдність критеріїв використання практики Європейського суду під час розгляду конкретних судових справ. Переважно в реальному судочинстві якщо й здійснюється посилання на

рішення ЄСПЛ, то воно має абстрактний характер. Досить часто подібна згадка про міжнародну судову практику взагалі не має стосунку до фактів справи, що розглядається. Якщо ж усе-таки рішення Суду, що використовується для обґрунтування позиції національного правозастосовного органу, має зв'язок із певними обставинами справи, судом не надається мотивування стосовно його відповідності нормам українського права. Насправді ж обґрунтування позиції сторони чи суду в процесі полягає не лише в згадуванні про таке рішення в судовому вердикті, а й детальному аналізі його застосованості до конкретного випадку. Це має бути чітко та підставно мотивовано судом. Лише за вказаних умов використання рішення ЄСПЛ є виправданим. Якщо відповідна мотивація підтверджує правову сторону провадження, про це обов'язково має бути зазначено в рішенні, і цей аргумент є досить важливим для усталеного поняття справедливого судочинства. Коли ж рішення ЄСПЛ не має стосунку до предмета спору, суд мусить відкинути певне посилання як формальне та невідповідне з належним обґрунтуванням.

З проведеного дослідження маємо зробити певні висновки. Одним із важливих завдань ЄСПЛ є допомога в демократизації законодавства та правозастосування країн, які намагаються стати членом ЄС. Тому запровадження надійного механізму захисту права людини під час розгляду судових справ є необхідною умовою реформування законодавства України. На цей аспект звертає увагу ЄСПЛ, оскільки відсутність зазначених юридичних гарантій становить «велику небезпеку» для верховенства права, коли в межах національних правових систем трапляються серйозні порушення в здійсненні правосуддя, щодо яких сторони в провадженні не мають жодних національних засобів захисту порушеного права. Важливість гарантії справедливого розгляду справ зумовила вироблення позиції ЄСПЛ щодо необхідності існу-

вання в національному законодавстві спеціальних правових інструментів, за допомогою яких заявник міг би оскаржити зловживання під час провадження у справі. На жаль, мусимо констатувати, що відповідного юридичного механізму нині в Україні не існує, особливо в разі порушення права на справедливий суд Верховним Судом. Отже, кількість звернень до ЄСПЛ із часом лише зростатиме.

Наукова стаття присвячена дослідженню актуального питання про основні засади, які гарантують справедливість національного судівництва. У роботі справедливості судового рішення розглядається з позиції необхідності оцінювання застосовуваної правової норми на предмет її законності й моральності, дотримання необхідності винесення судового рішення з урахуванням усіх матеріалів справи, неупередженості суду та стійкості вердикту, що загалом гарантує стабільність правового статусу особи внаслідок його проголошення. Особливо наголошується на ролі й значенні прецедентної практики ЄСПЛ як узірця для формування чесного правосуддя на теренах нашої держави. Будучи безпосередньо джерелом українського права, Конвенція та конкретні рішення Європейського суду покликані шляхом їх застосування якраз вирішити проблеми нашого судівництва щодо гарантування відповідності вердиктів суду критеріям правової визначеності та справедливості. Приділена окрема увага з'ясуванню співвідношення між правовими поняттями «справедливість» і «законність». Установлено, що українські суди часто невиправдано їх змішують або підміняють. У цьому криється істотна методологічна похибка. Обстоюється позиція, за якою вирішальне значення в сенсі гарантування визначеності норми права має надаватися не буквальному її змісту, а якісним характерис-

тикам правових приписів, оскільки лише закономірне в позитивному праві законне та правомірне. Закон – то конкретна форма вираження права. Принцип справедливості закону розглядається як сукупність вимог до організації та функціонування правової системи з метою забезпечення стабільного правового становища індивіда шляхом удосконалення процесів правотворчості й правозастосування. Саме такої позиції притримується ЄСПЛ. Також розглянута проблематика справедливого розгляду справи лише в суді, який побудовано на принципах рівноправності сторін, незалежності й неупередженості суду. На конкретних прикладах із судової практики вивчені окремі аспекти цієї сторони здійснення правосуддя, встановлено, що в Україні існує велика проблема з незалежністю судової влади. Надані конкретні практичні рекомендації стосовно подальшого поліпшення ситуації в досліджуваній царині.

Ключові слова: справедливий суд, законність рішення, безсторонність суду.

Guyvan P. Legal factors that ensure the fairness of national enforcement

this scholarly article is devoted to the study of the pressing question of the basic principles that guarantee the justice of national judiciary. In the work, the fairness of the court's decision should be considered from the point of view of the need to evaluate the applicable legal norm for its legality and morality, compliance with the need to adjudicate taking into account all the case files, impartiality of the court and the stability of the verdict, which in general guarantees the stability of the legal status of the person as a result. Particular emphasis is placed on the role and importance of the case law of the European Court of Human Rights as a model for the formation of fair justice in the territory of our country.

Being directly the source of Ukrainian law, the Convention and the specific judgments of the European Court of Justice, intended by their application, just solve the problems of our judiciary in ensuring that the judgments of the court meet the criteria of legal certainty and fairness. Particular attention is paid to clarifying the relationship between the legal concepts of “justice” and “legality”. It is found that Ukrainian courts often unjustifiably mix or replace them. This is a significant methodological error. The paper argues that the decisive importance in the sense of guaranteeing the certainty of a rule of law should be given not by its literal content but by the qualitative characteristics of legal provisions. Because only natural in positive law is legal and legitimate. Law is a specific form of expression of law. The principle of the fairness of the law is seen as a set of requirements for the organization and functioning of the legal system in order to ensure a stable legal position of the individual by improving the processes of lawmaking and enforcement. This is the position of the ECtHR. The article also addresses the issue of a fair trial only in a court based on the principles of equality of parties, independence and impartiality of the court. Case studies have examined some aspects of this side of the administration of justice, and found that there is a major problem with the independence of the judiciary in Ukraine. Specific practical recommendations have been provided to further improve the situation in the area under study.

Key words: fair trial, lawfulness of the decision, impartiality of the court.

Література

1. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з

прав людини та правозастосовна практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с.

2. Практика ЄСПЛ: переосмислити не можна застосувати. URL: <https://PRAVO.UA/PRAKTIKA-IESPL-PEREOSMISLITINE-MOZHNA-ZASTOSOVUVATI/>.

3. Бобровник С.В. Законність. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. Київ : Юридична думка, 2007. 992 с.

4. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право : навчальний посібник. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Алерта, 2012. 334 с.

5. Fuller L. The Morality of Law. Yale University Press, 1969. 262 p.

6. Головатий С. Верховенство права. Книга друга. Від доктрини – до принципу. Київ : Фенікс, 2006. С. 625–1276.

7. Шевчук С.В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

8. Рішення ЄСПЛ від 23 червня 1995 року у справі «Толстой-Милославський проти Сполученого Королівства» (Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom), заява № 18139/91. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57947"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

9. Reid Karen. A Practitioner's Guide to the European Convention on Human Rights. 2nd ed. London : Thompson/Sweet & Maxwell, 2004. 648 p.

10. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд в практиці Європейського суду з прав людини. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>.

11. Рішення ЄСПЛ від 22 грудня 2009 року у справі «Парлов-Ткалчич проти Хорватії» (Parlov-Tkalcic v. Croatia), заява № 24810/06. URL: <http://www.alppp.ru/court/vysshie-sudy/12-2009/informacija-o-postanovlenii-espch-ot-22-12-2009-po-delu-parlov-tkalchich---protiv-horvatii.pdf>.

12. Рішення ЄСПЛ від 24 лютого 1993 року у справі «Фей проти Австрії» (Fey v. Austria), заява № 14396/88. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-57808"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{).

13. Рішення ЄСПЛ від 15 липня 2010 року у справі «Газета «Україна-Центр» проти України» (Gazeta Ukraina-Tsentr v. Ukraine), заява № 16695/04. URL: <https://cedem.org.ua/library/sprava-gazeta-ukrayina-tsentr-protiy-ukrayiny/>.

